

«ВІЗУАЛЬНЕ ОСВОЄННЯ» ДНІПРА ТА ДНІПРОВСЬКИХ ПОРОГІВ У ХУДОЖНІХ ПРАКТИКАХ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Дніпро і Дніпровські пороги привертали увагу мандрівників і художників, які опинилися на території Степової України в силу різних обставин. У статті зроблена спроба відповісти на питання, чому Дніпровські пороги, їх природні особливості та історичний контекст стали значним об'єктом візуальних практик кінця XVIII ст. – середини XIX ст. Здійснений аналіз інформаційних можливостей цих візуальних джерел для дослідження історії населення Надпоріжжя.

Ключові слова: Дніпровські пороги, візуальний джерело, Надпоріжжя, подорожі, художні практики/

Зазвичай початки візуальної історії Дніпровського Надпоріжжя прийнято рахувати з другої половини XIX ст., коли з'являються перші фотографії порогів. Від цього часу і аж до затоплення порожищої частини Дніпра у зв'язку з будівництвом Дніпрогесу ми маємо зараз більше 200 фотозображень та відео фіксацій регіону Надпоріжжя. Однак евристична робота з пошуку візуальних джерел з історії Північного Причорномор'я, проведеної в архівах та музеях Санкт-Петербурга, Москви та Варшави дають змогу говорити про існування раніше невідомих та неактуалізованих художньо-графічних джерел, що відображають історію Надпоріжжя в його «дофотографічний» період, а саме в останній чверті XVIII – середині XIX ст. Метою даної доповіді є висвітлення характерних рис та процесу формування цього художньо-графічного пласту творів, де сюжетно відображена історична дійсність Дніпровського Надпоріжжя.

Інтерес до дослідження потенціалу Північного Причорномор'я проявлявся задовго до його входження до складу Російської імперії. Перші наукові відомості про природні ресурси та населені пункти Північно-причорноморського регіону вздовж шляхів до Криму ми знаходимо ще у 1627 р. у «Книзі Великого Креслення» – географічному та етнографічному описі Московської держави та її сусідів. Ця пам'ятка картографії була створена з практичною і науковою метою та активно використовувалась аж до XVIII ст. Вона складалась з описів шляхів та мап. Північно-причорноморські землі відображено на мапі «*Чертёж украинским и черкесским городам от Москвы до Крыма*» («Креслення українським та черкаським містам від Москви до Криму»), яку у 1920-х рр. було знайдено у Швеції¹.

Одним з перших науково-польових досліджень Нижнього Подоння, Північного Приазов'я та Криму здійснив академік Г. Юнкер, що побував тут у 1735–1737 рр. разом зі штабом генерал-фельдмаршала Б. Мініха в якості історіографа російсько-турецької війни 1735–1739 рр.² Науково-польовий спадок Г. Юнкера, окрім щоденника, включав і 25 малюнків половецьких кам'яних баб та курганів, які мають науково-прикладне значення та походять з Подніпров'я³. Це одна з ранніх спроб проведення науково-гуманітарних польових досліджень північно-причорноморського регіону, санкціонованих та організованих Академією наук. Однак «сплеск» візуального інтересу до Дніпровського Надпоріжжя приходить саме на останню чверть XVIII ст.

Ця відправна дата для всього Північного Причорномор'я позначилася значними змінами, які поклали початок масштабним соціальним, економічним, політичним перетворенням та заклали початок сучасного розвитку регіону. Почалося широкомасштабне заселення Північного Причорномор'я, як жителями Російської імперії, так й іноземними переселенцями; відбувалося господарське освоєння більшості земель губерній; з'явилися нові поселення; зароджувались урбанізаційні процеси; формувалась розгалужена торгівельна мережа та митна система прикордонної території.

Входження Північного Причорномор'я до складу Російської імперії спонукало останню до вивчення регіону, з'ясуванню його потенціалу, результатом чого стала чимала кількість організованих різними відомствами імперії експедицій з метою створення масштабної наукової картини регіону. Ці експедиції залишили по собі досить цікавий графічний інформаційний ресурс. У цей час Північне

Причорномор'я стає й «регіоном-натурою» для образотворчого мистецтва. Після ліквідації Кримського ханства в пошуках сюжетів його відвідують численні художники, які своїми творами значно «візуалізували» край. Окрім того, широкі простори Північного Причорномор'я, які берегли в собі значну кількість культурних та історичних пам'яток, що належали різним народам та епохам, стали досить популярним місцем серед представників європейської еліти для організації вояжів. Ці мандрівки залишили по собі досить цікавий інформаційний шар, значну частину якого представляють зображальні джерела. Таким чином, за короткий проміжок часу сформувався значний, недосліджений до кінця й нині, корпус зображальних джерел, який, в свою чергу, містить відомості, відсутні в писемних та інших історичних джерелах.

Перше художнє зображення Подніпров'я було зроблено випускником Академії мистецтв Михайлом Матвійовичем Івановим (Михаила Матвеевича Иванова, 1748–1823 рр.), який у січні 1780 р. відправився у розпорядження намісника південних губерній князя Г. Потьомкіна для фіксації видів приєднаних нових земель, за які кількома роками раніше точилася боротьба з Туреччиною⁴. Упродовж наступних десяти років аж до смерті Г. Потьомкіна Іванов безпосередньо знаходився при його штабі та займався візуалізацією діяльності свого патрона, а також створював характерні архітектурні, ландшафтні види та замальовки повсякденності населення Північно-причорноморського краю⁵.

Перші роботи М. Іванова, зроблені у Північному Причорномор'ї, фіксують перетворення, які започаткував Г. Потьомкін. Під час свого перебування у Херсоні у 1780 р. М. Іванов створив детальну міні-панораму будівництва міста та порту. Ця акварель містить три частини, та має більше двох метрів у довжину. До цього часу відноситься і диптих, що складається з двох малюнків аквареллю та сепією – «Вид каналу на Ненаситецях» та «Вид Ненаситецького порога». Цей панорамний вид, довжиною майже в три метри, зображує процес будівництва обхідного каналу, який повинен був покращити судноплавство в районі дніпровських порогів.

Говорячи про інформативні особливості робіт М. Іванова для дослідження історії Північного Причорномор'я, треба зазначити, що художник працював у канцелярії Г. Потьомкіна, та мав виконувати його особисті замовлення. Особливо це стосується панорамних робіт, зроблених на зламі 80-х рр. XVIII ст., де зображено будівництво Херсона та каналу на Дніпрі в обхід Ненаситецького порогу. Фіксація будівництва цих об'єктів у вигляді панорами мала для Г. Потьомкіна іміджевий характер. Ці панорамні акварелі повинні були показати масштаби звершень в південному краї та зобразити видатну роль самого Г. Потьомкіна в організації цих перетворень. Художник робив не один загальний (як правило найбільш вдалий) вид, а малював їх декілька видів, з різних ракурсів одного об'єкту, що насичувало його різними сюжетами.

У своїх працях М. Іванов зміг поєднати точність зображення місцевості та документальність, що були притаманні рисувальникам наукових експедицій з високим рівнем художнього оформлення.

Одним із перших іноземців, хто відвідав Північне Причорномор'я у 1781 р. після його поступового переходу під вплив Російської імперії, був французький художник, мемуарист та інженер-архітектор Жан Анрі Мюнц (Jean Henri Müntz, 1727–1798 рр.). У 1780–1785 рр. він працював на землях України. Зокрема в Корсуні Ж. Мюнц заклав палац та парк на замовлення племінника короля С. Понятовського⁶. У 1781 р. Ж. Мюнц здійснив свою першу подорож по Україні. Він виїхав з Варшави до Могильова, далі рушив до Молдавії. Звідти, через Балту та Умань, його шлях проліг до Кременчука, звідки Дніпром він спустився до Херсона. З Херсона Ж. Мюнц виїхав у зворотному напрямку на Канів. Подорож тривала з 15 липня по 9 жовтня 1781 р⁷. та відобразилась у 63-х малюнках. З деяких згодом було намальовано акварелі, які, за невеликими деталями вирізняються від малюнків, що були зроблені в основному, тушшю та олівцем. Усі малюнки та акварелі збереглись до наших днів. Відносно придніпровського регіону, який відвідав Ж. Мюнц, відомо 18 зображень, що включають 11 малюнків та 7 акварелей, зроблених за деякими малюнками. Недоліком інформації, яку несуть ці малюнки, є слабкий рівень їх деталізації. Це пояснюється панорамним способом фіксації, де чітку деталізацію передати важко. Не дивлячись на це, малюнки несуть цінну інформацію про побут населення Надпоріжжя – селян, козаків, рибалок та дніпровських лоцманів.

На конференції Академії наук у травні 1781 р., її директор С. Домашнєв, наголосив на необхідності досліджень Криму та Подніпров'я для з'ясування економічного потенціалу цих нещодавно приєднаних територій⁸. Здійснити цю експедицію у Подніпров'я було доручено ад'юнкту В. Зуєву (1754–1794 рр.), який вже мав досвід експедиційної роботи під началом П. Палласа у Сибіру, під час «великих експедицій» 1768–1774 рр. Штат експедиції В. Зуєва був типовий для того часу, та включав в себе окрім стрілка, таксидерміста, солдата також і рисувальника. В якості останнього у подорож рушив Семен Бородулін (Семён Бородулин).

Візуальні матеріали експедиції В. Зуєва представлені в основному картами-схемами та схематизованими замальовками (археологічних знахідок, кам'яних баб, етнофактів, архітектурних об'єктів). Діяльність С. Бородуліна була чітко орієнтована президентом Академії наук С. Г. Домашнєвим лише на те, щоб «*обов'язково давати опис і знімати малюнки з землеробських знарядь*»⁹. Відтак, рисувальник виконував доручення та настанови своїх керівників, інтерес яких полягав у фіксації з практичною метою та створенні схематичних креслень. З поміж всіх науково-практичних матеріалів С. Бородуліна нетиповим є лише одне зображення. Це панорамний малюнок «Вид Ненаситецького порога». Цей малюнок органічно поєднується із текстом щоденника В. Зуєва, який детально на двох сторінках, подає опис цього порога¹⁰. Малюнок був зроблений навесні 1781 р., коли експедиція рухалась вздовж Дніпра з Кременчука через Нові Кодаки до Нікополя.

Окрім вже згаданого вище М. Іванова подорож Катерини II до Криму в 1787 р. візуально документував і вихованець Академії мистецтв, художник *Василь Петрович Петров (Василий Петрович Петров, 1770–1810 рр.)*, учень майстра міського пейзажу Ф. Алексєєва.

В. Петров знаходився у почті імператриці з метою фіксації населених пунктів, фортець, місцин де перебувала Катерина II¹¹. Номенклатура назв малюнків цього автора підтверджує цей факт. Ймовірно, В. Петров приєднався до кортежу Катерини II у м. Києві. Саме з малюнку цього міста розпочинається «візуальний репортаж» про подорож імператриці. Далі йдуть малюнки, що зображають інші міста Подніпров'я – Канів, Крюків, Херсон. Серед цих робіт присутня і акварель «Кайдаки».

Незвичний підхід до відображення реальності проявив швейцарський художник *Жак Кристоф Мівіль (Jacques Christophe Miville) (1786–1836 рр.)*. Він походив з м. Базеля. Свій досвід в пейзажному живописі Ж. Мівіль з 1802 р. напрацював у цюріхського майстра Й. Хуберта. У 1805 р. Ж. Мівіль приїздить до Росії. Довгий час працював у директора державних лісових угідь графа Г. Орлова, в якості художника та топографа. Ж. Мівіль, переїздить до Санкт-Петербурга та працює при Лісовому інституті в Єлагінському парку. Задля пошуку натхнення художник у 1814 р. здійснює подорож до Криму через Подніпров'я. «*Дякую Богові, що незабаром я знову буду дихати в прекрасному клімату, так як тут, на воєнному і холодному півночі, можна абсолютно замерзнути і скиснути; моє фантазія стала бідна і суха, як пучок соломи.*», – занотував він у своєму щоденнику¹². Візуальний доробок майстра сюжетно відповідає кримській дійсності. Деяко осторонь серед робіт Ж. Мівіля стоїть зображення Дніпра в районі м. Олександрівська (сучасне Запоріжжя), створення якого, вочевидь, носило випадковий та імпульсивний характер. Статичним та виконаним в класичній манері роботам Ж. Мівілля притаманні панорамність та топографічність, як наслідок його роботи художником-топографом у Лісовому інституті.

Одним з тих дослідників, який високо цинив та надавав значну увагу візуальному тексту у своїх роботах, був швейцарець-франкофон *Фредерік Дюбуа де Монпере (Frederic Dubois de Montpereux, 1798–1850 рр.)* – знаний геолог, археолог, натураліст. Завдяки своїм вчителям географу К. фон Ріхтеру, геологу Л. фон Буху та натуралісту О. фон Гумбольту вчителям, Ф. Дюбуа де Монпере вдалось переконати російський уряд у необхідності здійснення подорожі по маловідомим південним регіонам Російської імперії. У організації наукової експедиції на консультаційному та організаційному рівнях, прийняли участь такі відомі науковці того час, як П. Кеппен, Х. Стевен, Ф. Мильгаузен. До Росії Ф. Дюбуа де Монпере приїхав по прусському паспорту та за власний кошт. У 1831–1832 рр. він відвідав у Західну Україну та Середнє Придніпров'я, у 1832 р. рушив у причорноморські степи та Крим¹³.

Етнічне розмаїття Криму, його історичні пам'ятники захопили Ф. Дюбуа де Монпере як археолога, етнографа та архітектора. Він ретельно фіксував у щоденники всі свої враження, записував все, що він чув від місцевих жителів. Важливою та неодмінною складовою його щоденників були графічні зображення. На даний момент, відкидаючи зображення, які мають суто практичне значення, відомо 87 зображень, зроблених Ф. Дюбуа де Монпере, що дійшли до нас у вигляді літографій та малюнків. Серед цих робіт його доробок включає і сім видів Дніпровського Надпоріжжя.

Професійна підготовка та загострення на натуралізмі відобразились і на характері малюнків Ф. Дюбуа де Монпере. Його авторський стиль тяжіє до спрощення, що ріднить його з кресленням, яке теж орієнтується на спрощення: малюнки виконані строгими та чіткими лініями. Він малював об'єкт з декількох сторін, виступаючи, як фотограф, який олівцем «фотографує» об'єкт декілька разів, а не як художник або інженер, що намагається в одному зображенні вмістити найбільшу кількість інформації. Малюнки Ф. Дюбуа де Монпере балансують іноді на межі пейзажу та креслення, бо він в своїх роботах кризь призму науково-натуралістичного по-

гляду «сканував» історичну дійсність. Він намагається деталізувати природний рельєф або деякі його характерні елементи в ущерб деталізації будівель, фортець, культових споруди та інших об'єктів.

Значною фігурою культурного життя імперії ХІХ ст. був вчитель О. та ініціатор викупу Т. Шевченка з кріпосної неволі *Василь Андрійович Жуковський (Василий Андреевич Жуковский, 1783–1852 рр.)* у 1837 р. теж відвідав Північне Причорномор'я. Окрім своїх загальновідомих літературних здібностей В. Жуковський був одночасно і талановитим художником. Особливо це стосується його подорожніх, щоденникових записів, де він використовував «графічну» мову на рівні з літерами. Історик літератури, академік і автор біографії поета А. Веселовський писав «*Жуковського-поета не можна уявити собі без олівця, де б він не був, куди б не з'явився, він усюди брався за нього і малював, в Мішенском та Муратові, в Швейцарії, Римі, Швеції; місцями його щоденник ними же був ілюстрований*»¹⁴.

Перебування В. Жуковського у Північному Причорномор'ї було пов'язано із тим, що він супроводжував свого учня – майбутнього імператора Олександра ІІ, у подорожі просторами Російської імперії. В. Жуковський разом з ним приїхав до м. Вознесенська, в околицях якого повинні були розпочатись масштабні військові маневри. Віддавши вихованця до рук батька Миколи І, В. Жуковський вирішив скористатись паузою та відвідати Крим. В. Жуковський 27 серпня 1837 р. приїхав з Вознесенська до Одеси та далі до Криму. Після перебування у Криму В. Жуковський рушив до Новочеркаська куди їхав через Катеринослав та Олександрівськ. Мандруючи Надпорожжям поет відобразив його у трьох малюнках. Один малюнок зображує Громуву скелю біля Катеринослава, а інші два – Кічкаську переправу в районі сучасного Запоріжжя.

Слід відзначити, що малюнки, зроблені під час перебування В. Жуковського в Одесі, Криму та Надпоріжжі мають досить великий рівень відображення дійсності та за цим показником наближаються до фотографії. З фотографією їх ріднить те, що В. Жуковський намагався відобразити іноді один і той же об'єкт з різних сторін, демонструючи його різні якісні сторони. Однак в сюжетах присутні деякі природні суб'єктивні властивості, а саме невідповідність пропорцій об'єктів та іноді підкреслення додатковими лініями сторін об'єкту, що вразив художника. Суб'єктивність, також проявлялась і у виборі ракурсу та об'єкту для відображення, що на пряму залежало від уподобань В. Жуковського – людини, яка наскрізь була «просякнута» ідеями романтизму. Саме романтизм був домінуючою складовою вибору сюжетів малюнку. Одним із розповсюджених проявів романтизму є й зображення ним на передньому плані людину спиною, яка споглядає та насолоджується пейзажним або архітектурним видом, складовою якого можуть виступати місцеві жителі та тварини. На третині малюнків В. Жуковського присутній саме такий конструкт сюжету.

У 1848 році до Північного Причорномор'я було організовано експедицію по збиранню даних відносно археологічних пам'яток на чолі з О. Уваровим. Разом з ним до Північного Причорномор'я відправився художник *Морис Богданович Вебель (Морис Богданович Вебель)*, в обов'язків якого входила графічна фіксація архітектурних пам'яток та артефактів. Польові дослідження було розпочато О. Уваровим не з узбережжя Чорного моря, як наказувала інструкція, а з вивчення Дніпровського Надпоріжжя. Сам О. Уваров такий крок пояснював бажанням віднайти там залишки давньогрецьких пам'яток¹⁵. Експедиція працювала протягом літа – осені 1848 р. За цей час вона пройшла від Катеринослава нижньою течією Дніпра, й до Ольвії. Зображення, що були зроблені під час експедиції, тематично чітко пов'язані з текстом. Це говорить про те, що М. Вебель не був вільним у виборі сюжету своїх малюнків. Їх задавав, а потім і трактував сам О. Уваров. Серед робіт, зроблених М. Вебелем, були зображення Кічкаської переправи, Кайдацького порога та Кайдацької фортеці.

Тож, оцінюючі інформативні можливості вище охарактеризованих зображень та умов їх виникнення слід зазначити, що відносно предмету та теми відображення вони складають дві групи.

До першої групи належать роботи панорамного характеру, в фокусі яких знаходяться природні та нерухомі об'єкти антропогенного походження. Ці роботи носять оціночний характер. Їх головна направленість – формування природного образу регіону з метою напрацювання планів на його модернізацію або експлуатацію. У випадку з порогами – це уявити масштаб проблеми проходження порожистої частини Дніпра та її подальше вирішення. На це орієнтовані зображення В. Петрова, Ф. Дюбуа де Монпере, В. Зуєва, М. Вебеля.

Другу групу складають роботи суспільно-орієнтованого характеру. Ці роботи представляють потенціал регіону у невідривності від характерних особливостей його господарчого повсякден-

ня. До цих зображень належать роботи Ж. Мюнца, М. Іванова, Ж. Мівілля, В. Жуковського. Ці візуальні джерела орієнтовані на висвітлення особливостей судноплавства та рибальства у порожистій частині Дніпра. Унікальними є візуальний репортаж про будівництва обхідного каналу вздовж Ненасицького порога, а також роботи Кічкаської переправи.

- ¹ Багров Л. Чертеж украинским и черкасским городам 17-го века. // Труды русских ученых за границей. Сборник Академической группы в Берлине. – Берлин, 1923. – С. 30–43.
- ² Исаевич Я. Д. Юнкер и его описание Украины. // Славяно-германские культурные связи и отношения: сборник. – М., 1969. – С. 201–202.
- ³ Российский государственный архив древних актов. – Ф. 199. – Оп. 1. – Спр. 342. – Ч. 1. – № 6. – Лл. 87–112.
- ⁴ Российский государственный исторический архив. – Ф. 789. – Оп. 1. – Ч. 1. – Д. 846. – Лл. 1–3.
- ⁵ Глиноецкий Н. П. История русского Генерального штаба (1698–1825). – СПб., 1883. – Т. 1. – С. 109.
- ⁶ Родичкина О. Ян Генрих Мюнц и его роль в культуре Украины. // Вісник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – 2000. – № 1. – С. 40–41.
- ⁷ Дракохруст Е. И. Документы о правобережной Украине 18 в.: альбомы и дневники Иоганна-Готлиба Мюнца. // Историк-марксист. – 1940. – № 9. – С. 131.
- ⁸ Райков Б. Е. Академик Василий Зуев, его жизнь и труды. – М.-Л, 1955. – С. 91.
- ⁹ Санкт-Петербургский филиал архива РАН. – Ф. 21. – Оп. 1. – Д. 85. – Л. 15.
- ¹⁰ Зуев В. Путешественные записки Василья Зуева от С.-Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 году. – СПб., 1787. – С. 254–256.
- ¹¹ Федоров-Давыдов А. А. Фёдор Яковлевич Алексеев. – М., 1955. – С. 44.
- ¹² Жак Кристоф Мивилль в России. [Текст]: (к 200-летию приезда) / [авт.-сост. и авт. вступительной ст. Н. Г. Преснова]. – М., 2010. – С. 8.
- ¹³ Фёдорова Т. М. Дюбуа де Монпере – учёный и путешественник. К 150-летию Алушкинского дворца. Первые Воронцовские чтения: Материалы. – Симферополь, 2000. – С. 54.
- ¹⁴ Жуковский В. А. Поэзия чувства и «сердечного воображения» / сост. А. Н. Веселовский. – СПб., 1904. – С. 457.
- ¹⁵ Анучин Д. Н. Граф Алексей Сергеевич Уваров. Биографический очерк. – Одеса, 1886. – С. V.

Днепр и Днепро́вские пороги привлекали внимание путешественников и художников, оказавшихся на территории Степной Украины в силу различных обстоятельств. В статье предпринята попытка ответить на вопрос, почему Днепро́вские пороги, их природные особенности и исторический контекст стали значительным объектом визуальных практик конца XVIII ст. – середины XIX ст. Осуществлен анализ информационных возможностей этих визуальных источников для исследования истории населения Надпорожья.

Ключевые слова: Днепро́вские пороги, визуальный источник, Надпорожье, путешествия, художественные практики.

The Dnipro and the Dnipro Rapids attracted the attention of travelers and artists who found themselves on the territory of the Steppe Ukraine because of various circumstances. The attempt to answer the question why the Dnipro Rapids, its natural features and historical context had become the significant object of visual practices of the end of the 18th – middle of the 19th century. The analysis of the information capabilities of these visual sources for the study of the history of the population of Nadporozhye was carried out.

Keywords: Dnipro rapids, visual source, Nadporozhye, travel, artistic practices.